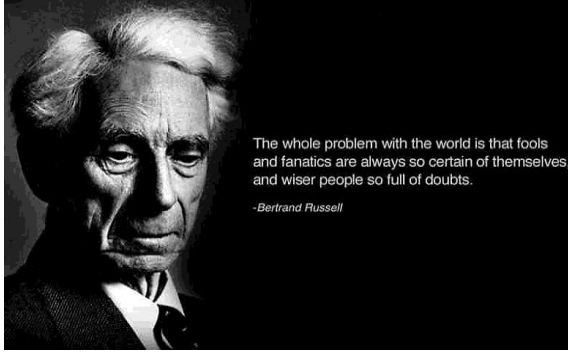

Unit 1 The Nature and Scope of Philosophy

घटक १ : तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आणि व्याप्ति (तत्त्वज्ञान या विषयाचा परिचय)

१. तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या

(अ) भारतीय व्याख्या

(१) 'तत्त्वज्ञान – व्युत्पत्तिशास्त्रीय व्याख्या

(२) दर्शन- एक तत्त्वज्ञान

(ब) पाश्चात्य व्याख्या

(१) Philosophy – व्युत्पत्तिशास्त्रीय व्याख्या

(२) विश्वविषयक सर्वांगीण दृष्टीकोन

२. तत्त्वज्ञानाच्या शाखा (पाश्चात्य)

१. तत्त्वज्ञानाच्या व्याख्या

प्रस्तावना -

'तत्त्वज्ञान म्हणजे काय?' हा प्रश्न कोणत्याही कालात नेहमीच अतिशय महत्वाचा, मूळ प्रश्न असतो. या प्रश्नाचे उत्तर देणे म्हणजेच तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप समजावून घेणे असते.

'तत्त्वज्ञान' या संज्ञेला इंग्लिशमध्ये Philosophy असा शब्द आहे. तत्त्वज्ञान आणि Philosophy हे शब्द परस्परांची भाषांतरे म्हणून वापरली जातात. तथापि या दोघांच्या अर्थांमध्ये मूलभूतच खूप फरक आहे. त्यासाठी 'तत्त्वज्ञान' आणि Philosophy हे शब्द कसे तयार होतात, ते पाहू.

व्युत्पत्ति

व्युत्पत्ति म्हणजे उत्पत्ति, उगम. म्हणून व्युत्पत्ति म्हणजे शब्दाची उत्पत्ति सांगणे. एखादा शब्द तयार कसा होतो, ते स्पष्ट करणे म्हणजे त्या शब्दाचा उगम, इतिहास आणि अर्थ तपासणे होय. या अभ्यासाला व्युत्पत्तिशास्त्र (etymology)¹ असे म्हणतात. अर्थात एखाद्या शब्दाचा जन्म ज्या कालात व संस्कृतीत होतो, तोच अर्थ पुढे चालू राहातो, असे नाही. तो अर्थ स्थलकालानुसार बदलत जावू शकतो. जसा स्थलकाल असेल तसा त्या शब्दाचा अर्थ व्यापक आशयाचा होवू शकतो. तोच प्रकार 'तत्त्वज्ञान' आणि Philosophy या संज्ञांबाबतही झाला आहे. व्युत्पत्ति सुचविलेला अर्थ आणि नंतरच्या कालक्रमात विकसित होत गेलेला अर्थ या फरक पडला.

'तत्त्वज्ञान' आणि Philosophy या दोन शब्दामधील पहिला प्राथमिकतेने व स्पष्टपणे जाणवणारा फरक असा की 'तत्त्वज्ञान' हा प्राचीन संस्कृत शब्द आहे; तर दुसरा Philosophy इंग्लिश शब्द आहे. संस्कृत ही वैदिक हिंदूंची भाषा आहे. तर इंग्लिश ही युरोपियन भाषा आहे. दोन्ही भाषा प्राचीन आहेत. या दोन्ही भाषा दोन भिन्न संस्कृतीत विकसित झाल्या आहेत.

¹ (अ) Etymology हा शब्द ग्रीक भाषेतील *etymon* पासून बनतो. *Etymon* म्हणजे " खरा अर्थ / सत्य अर्थ " ("true sense"). त्यास + *logia* ओडून उपसर्ग लावून Etymology हा शब्द बनतो. *Logia* म्हणजे "चा अभ्यास करणे". म्हणून Etymology म्हणजे 'शब्दाचा खरा अर्थ' शोधणे. त्यामुळे "व्युत्पत्ति म्हणजे विशेष उत्पत्ति" असा अर्थ होतो. संदर्भ: <http://en.wikipedia.org/wiki/Etymology>.

(ब) अन्य माहितीनुसार Etymology हा शब्द ग्रीक भाषेतील *etum* पासून बनतो. *Etum* ला *logos* हा उपसर्ग लागतो आणि Etymology हा शब्द तयार होतो. <http://hi.wikipedia.org/wiki>

(क) व्युत्पत्ति हा शब्द 'व्युत्पद्' या मूल धातूपासून तयार होतो. व्युत्पद् म्हणजे मूळाकडे जाणे. म्हणून 'व्युत्पत्ति' हा म्हणजे मूळ. जो अशी मूळे जाणतो किंवा ज्ञान मुळापासून जाणतो तो 'व्युत्पन्न'. त्याच्या उलट - जो जाणत नाही, अज्ञानी आहे, तो 'अव्युत्पन्न' (Primitive). संदर्भ: V.S. Apte, *The Practicle Sanskrit Englis Dictionary*, P. 900-901, Sri Satguru Publications, Second Ediciton, Reprinted 2007 ISBN81-7030-190-4.

साहजिकच त्याच्या अर्थामध्येही बदल आहेत, पण हे अर्थ परस्परपूरक आहेत. Philosophy हा इंग्लिश शब्द असला तरी त्याचे मूळ मात्र प्राचीन ग्रीक भाषेत आहे.

आधी आपण भारतीय संस्कृतीतील 'तत्त्वज्ञान' या संज्ञेचा अर्थ पाहू :

अ) 'तत्त्वज्ञान' संज्ञेची भारतीय व्याख्या:

(1) 'तत्त्वज्ञान' - व्युत्पत्तिशास्त्रीय व्याख्या ('तत्त्वज्ञान' शब्दाची व्युत्पत्ति)

तत्त्वज्ञान = तत्त्व + ज्ञान

तत्त्व = 'तत्' + त्व

'तत्' = ते - सर्वनाम

'तत्' चा तत्पणा = तत्त्व

तत्त्वाचे ज्ञान = म्हणजे तत्त्वज्ञान.

तत्त्व² म्हणजे पदार्थाचे यथार्थ स्वरूप किंवा सार.

म्हणून तत्त्वज्ञान म्हणजे पदार्थाचे यथार्थ ज्ञान !

आता पदार्थ म्हणजे काय ? तर, पदार्थ म्हणजे समग्र अस्तित्व, दृश्य जग. म्हणून 'ते' याचा अर्थ 'सर्व काही', येथे 'सर्व' याचा अर्थ "जे जे अस्तित्वात आहे ते ते". म्हणजेच अखिल विश्व होय. या विश्वाचे सार, स्वरूप किंवा स्वभाव जाणणे म्हणजे तत्त्व जाणणे = तत्त्वज्ञान. मनुष्याचे सार म्हणजे मनुष्यत्व, पशुचे सार म्हणजे पशुत्व, खुर्चीचे सार ते खुर्चीत्व. एखाद्या पदार्थाचे तत्त्व किंवा 'त्व'पणा जाणणे याचा अर्थ त्या पदार्थाचे घटक आणि त्यांचा परस्परसंबंध जाणणे होय. जसे की फुलाचे सार किंवा पुष्पत्व जाणणे म्हणजे फुलाचा रंग, गंध, आकार, वजन, त्याचा वृक्ष इत्यादी घटक जाणणे आणि त्यांचा आंतरसंबंध जाणणे होय.

तत्त्वज्ञान याचा अर्थ वस्तुस्थिती, सत्य, यथार्थ स्वरूप, मूल घटक, मन, शरीर देवता, तात्पर्य असेही अर्थ दिले जातात.

'तत्' आणि 'इदम्'

'तत्त्वज्ञान' या संज्ञेची व्युत्पत्तितील 'तत्' या शब्दाच्या विरुद्धचा शब्द म्हणजे 'इदम्'. 'तत्' म्हणजे 'ते' आणि 'इदम्' म्हणजे 'हे'. ज्या कशाचाही आपण अनुभव घेवू शकतो किंवा निर्देश करू शकतो त्या सर्वांचा समावेश 'इदम्' मध्ये होतो. जगातील सर्व वस्तू, व्यक्ति घटना, पदार्थ आणि अखिल ब्रह्माण्ड म्हणजे 'इदम्' होय. प्रत्यक्ष ज्ञानेंद्रिये अथवा त्यांचा विस्तार असलेली कोणतीही इतर विज्ञान - तंत्रज्ञाने यांच्या साह्याने होणारे ब्रह्माण्डाचे ज्ञान 'हे' - 'इदम्' असते.

या वरील अर्थाने जे काही 'हे' होवू शकत नाही त्या वस्तू इत्यादीला 'ते' म्हणजे 'तत्' म्हणावयाचे. आज जरी काहीएक वस्तू ज्ञात नसली ('ते' असली तरी) ज्या क्षणाला ती ज्ञात होईल त्या क्षणाला तिचे 'तत्पण' संपेल व ती 'इदम्' मध्ये सामावली जाईल. ('हे' होईल). या विश्वाचे मानवाचे ज्ञान जसजसे वाढत जाईल तसतसे अज्ञात विश्व 'इदम्' मध्ये येईल. इताच्या कवेत येईल. 'इदम्'चे ज्ञान होणे म्हणजे विश्वाचे सारतत्त्व कळणे. सारतत्त्वाचे ज्ञान हेच तत्त्वज्ञान बनते.

(2) दर्शन - एक तत्त्वज्ञान

'तत्त्वज्ञान' या संज्ञेची व्युत्पत्तिशास्त्रीय व्याख्या पाहिल्यानंतर आता, 'दर्शन' या संज्ञेची व्युत्पत्ति आणि तिचा अर्थ पाहणे आवश्यक आहे.

आज ज्यास 'तत्त्वज्ञान' म्हणून ओळखले जाते, त्यास प्राचीन भारतात 'दर्शन' म्हंटले जाते. 'दर्शन' ही खास भारतीय संकल्पना आहे. सामान्य व्यवहारातील 'देवदर्शन' या शब्दातून या संकल्पनेचा अर्थ काही प्रमाणात व्यक्त होतो. दैनंदिन व्यवहारात देवदर्शन म्हणजे मूर्तीकडे घाईघाईत बघून घेणे, कसातरी नमस्कार करणे, असे घडते. (खरे तर 'बघणे' सुध्दा धडपणे होत नाही). 'दर्शन' चा साधारण अर्थ भेटणे. कधीतरी भेटणे म्हणजे दर्शन अलभ्यम्.

² 'तत्' चा तत्पणा = तत्त्व, असे म्हंटले असले तरी व्याकरणदृष्ट्या 'तत्' या शब्दाला 'त्व' हा भाववाचक प्रत्यय लागून 'तत्त्व' असा शब्द बनतो. त्यापासून तत्त्वनिष्ठ, तत्त्ववादी, तत्त्वतः, तात्त्विक, तत्त्वमसि, ही नवी पदे तयार होतात.

संस्कृतमधील 'दृश्' या धातूपासून दर्शन ही संज्ञा बनते. 'दृश्' पासून दृश्य शब्द तयार होतो.

- जे दिसते ते किंवा पाहण्याचा विषय म्हणजे 'दृश्य'.
 - दृश्य पाहणारी व्यक्ति ती 'द्रष्टा'.
 - द्रष्ट्याला जे दिसते किंवा होते ते 'दर्शन'.
- म्हणून दर्शन घेतो तो **दार्शनिक** (द्रष्टा). आणि दर्शन म्हणजे पाहण्याची क्रिया, जे पाहिले जाते ते दृश्य.

'दर्शन' या शब्दाचा मूलार्थ दृष्टि. दृश् म्हणजे पाहाणे. म्हणून दर्शन म्हणजे चाक्षुष ज्ञान, आलोकन, ईक्षण. डोळ्याने प्रत्यक्ष पाहाणे. अन्य ज्ञानेंद्रियांच्या तुलनेत डोळा हे सत्याच्या जवळ असणारे ज्ञानेंद्रिय असल्याने अंतिम सत्य शोधणाऱ्या अध्यात्मशास्त्राला 'दर्शन' असे म्हणतात. चक्षुचे महत्त्व जाणूनच 'चक्षुर्वै सत्यम्' अथवा 'चक्षुर्वै प्रतिष्ठा' असे म्हंटले जाते. 'दर्शन' या संज्ञेच्या सर्वमान्य दोन व्याख्या सांगण्यात येतात :

(१) 'दृश्यते हि अनेन इति दर्शनम्' = 'सत् आणि असत् यांचे ज्ञान म्हणजे दर्शन'

किंवा

'दृश्यते यथार्थ तत्त्वमनेन इति दर्शनम्' = "ज्याच्या योगाने यथार्थ तत्त्व पाहिले जाते ते शास्त्र म्हणजे दर्शन.

यातील 'दृश्यते अनेन' याचा अर्थ 'याच्याकडून पाहिले जाते'.

(२) 'तत्त्वज्ञान साधनं शास्त्रम्'

म्हणजे 'तत्त्वाचे ज्ञान होण्याला साधक असे शास्त्र म्हणजे दर्शन'. (न्यायकोश) याचा अर्थ ज्या शास्त्राच्या द्वारे लौकिक आणि पारलौकिक तत्त्वांचे यथार्थ ज्ञान होते, त्याला जाणणे. "तत्त्वज्ञानसाधनशास्त्रदर्शनम्" - तत्त्वज्ञानाच्या साधनशास्त्राचे दर्शन असे म्हंटले आहे.

ब) तत्त्वज्ञान संज्ञेची पाश्चात्य व्याख्या:

'तत्त्वज्ञान' या संज्ञेला इंग्लिशमध्ये Philosophy असा शब्द आहे. म्हणून आता आपण Philosophy या शब्दाची व्युत्पत्तीशास्त्रीय व्याख्या पाहू.

Philosophy शब्दाची व्युत्पत्ति

Philosophy = Philo + Sophia
= Philein + Sophia

Philein = Love = प्रेम

Sophia = Wisdom = प्रज्ञान / सुज्ञान

Philosophy = Love of Wisdom
= प्रज्ञानाविषयी प्रेम.

Philosophy हा शब्द Philo आणि Sophia यांच्या समासातून बनतो. *Philo* किंवा *Philos* या शब्दाचा मूळ ग्रीक धातू *Philein* असून त्याचा अर्थ Love आणि *Sophia* म्हणजे Wisdom. त्यामुळे Love of Wisdom = Philosophy. म्हणून Philosophy = प्रज्ञानाविषयीचे प्रेम.

प्रज्ञानाचे स्वरूप (The Nature of Wisdom)

ग्रीकांना या व्याख्येतून नेमके काय म्हणावयाचे आहे, हे थोडे पाहू :

साधारणतः आपण प्रेम करतो ते एक तर आपल्या प्रिय वस्तूवर अथवा व्यक्तीवर. व्यक्तींना अथवा वस्तूंना लांबी, रुंदी, रंगरूप इत्यादी स्वरूपाचे भौतिक गुणधर्म असतात. त्यांच्यावर प्रेम करणे हे नेहमीचेच झाले. समजा भौतिक वस्तूंप्रमाणे अभौतिक पदार्थावर प्रेम करता येईल काय, असा प्रश्न उपस्थित केला तर ? उदाहरणार्थ मन, आत्मा, ईश्वर, ज्ञान, किंवा खुद्द

प्रेम याच संकल्पना घेतल्या तर त्यांच्यावर प्रेम करणे कसे शक्य आहे ? या *अमूर्त संकल्पना* आहेत म्हणजे त्यांना केवळ मानसिक, ज्ञानात्मक अस्तित्व आहे.

ग्रीक विचारवंतांच्या मते प्रज्ञान (Wisdom) हा सुध्दा असाच एक मानसिक पदार्थ आहे. ती संकल्पना आहे. ती भौतिक वस्तू नाही. या प्रज्ञानावरील प्रेम म्हणजे Philosophy. आता प्रश्न असा उपस्थित करता येईल की, जी वस्तू भौतिक नाही, जी कोणत्याही ज्ञानेंद्रियाद्वारे अनुभवास येत नाही, अभौतिक, अमूर्त शहाणपणावर प्रेम करायचं म्हणजे नेमकं काय करायचं ? या प्रज्ञानाचे स्वरूप काय ?

शहाणपण आणि बुद्धिमत्ता (Wisdom & Intelligence)

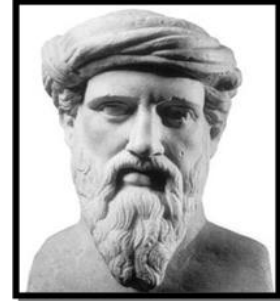
यात ग्रीक विचारवंत फरक करतात. बुद्धिमान माणूस कदाचित 'चालता बोलता विश्वकोशही असेल' पण म्हणून तो शहाणा असेल असे नाही. म्हणजेच तो नीतीमान असेलच असे नाही. बुद्धिमान असून ही तो दुष्ट असू शकतो. प्रज्ञानी माणूस मात्र एक नैतिक माणूस असतो. किंबहुना नीतीमान असणे, हीच शहाणपणाची, प्रज्ञानी असण्याची पूर्वअट असते, असा ग्रीकांचा दृष्टिकोन होता. त्यांच्या मते माणसाची बुद्धिमत्ता नैतिकतेला पूरक ठरू शकते. मात्र ती आवश्यक अट नसते. एखादा निरक्षर माणूसही शहाणा असू शकतो.

Wisdom प्रज्ञानाचा अर्थ

आता येथे 'प्रज्ञान' (Wisdom) या शब्दाचा अर्थ तपासला पाहिजे. ग्रीकांच्या मते Wisdom चे काटेकोर अर्थ अपेक्षित आहेत. ते दोन प्रकारचे आहेत : पहिला दैवी प्रज्ञान आणि दुसरा मानवी प्रज्ञान. Wisdom च्या अर्थाची ही दुहेरी संकल्पना सर्वप्रथम ग्रीक तत्त्वज्ञ पायथागोरसने मांडली. ती नंतरच्या ग्रीक विचारवंतांनी उचलून धरली. त्यामुळे आपण आता पायथागोरसची माहिती घेवू.

पाथागोरस (इ.स.पू ५७० ते ४९५)

जगातील पहिला तत्त्ववेत्ता समजतो. त्याचे गणिती प्रमेय आपणास शाळेत माहित झालेले असतेच, पण तो मुळात तत्त्ववेत्ता आणि प्रगल्भ, उच्च दर्जाचा गणिती होता. तो अतिशय पवित्र आणि साधू जीवन जगला.

Philosophy चा शोध : पायथागोरस

Philosopher आणि Philosophy हे शब्द पायथागोरसनेच शोधले, असे म्हणतात. पायथागोरसच्या काळी ग्रीसमध्ये गुरुने ज्ञानदान केवळ ज्ञानाच्या प्रसारासाठीच करावे, पैशासाठी कडु नये, असा समज होता. कारण Wisdom म्हणजे ईश्वराचे ज्ञान, ही पवित्र गोष्ट असून ईश्वर ज्यांच्यावर कृपा करतो त्यांनाच तो 'प्रसाद' म्हणून ज्ञान देतो, अशी त्याकालात समजूत होती.

त्याकाळात सोफिस्ट Sophist या नावाचे तत्त्वज्ञ होते. ते स्वतःला wise men समजत आणि त्यांचा तत्कालिन ग्रीक लोकशाहीवर मोठा प्रभाव होता. ते रोख पैसे घेवून शिकवित असत. त्यामुळे पायथागोरस त्यांना भाडोत्री विद्वान मानत असे. त्यांचा उपहास करण्यासाठी आणि त्यांची हीनता स्पष्ट करण्यासाठी पायथागोरसने स्वतःला ज्ञानी अथवा wise न समजता *शहाणपणाचा प्रेमिक* म्हणवून घेण्यास सुरुवात केली. या अर्थाने तो स्वतःला 'शहाणपणाचा प्रेमी Philosopher समजत असे. याचाच अर्थ sophist या शब्दाचा पर्याय म्हणून पायथागोरसने Philosopher शब्दाची योजना केली. आणि इतनाचा दर्जा उंचावण्यासाठी Philosophy हा शब्द शोधला.

'Philosophy = Love of Wisdom = प्रज्ञानविषयी प्रेम' असे समीकरण पायथागोरसने केले, त्यामागे आणकी एक महत्त्वाचे कारण आहे. त्या कालात ऑलिम्पियाडच्या स्पर्धा होत असत. त्या स्पर्धांसाठी येणाऱ्या माणसांना पाहून पायथागोरसने माणसांचे तीन प्रकार केले.

- 1) **Lovers of gain** : सर्वात खालच्या दर्जाचे लोक (गर्दी पाहून नफा कमाविण्यासाठी) खरेदी - विक्री करणारे
- 2) **Lovers of honor**: स्पर्धेत भाग घेण्यासाठी येणारे लोक, हे थोडे वरच्या दर्जाचे.
- 3) **Lovers of wisdom**: सर्वात उच्च दर्जाचे लोक म्हणजे हा सारा खेळ पाहणारे प्रेक्षक होय.

पैशासाठी जगणाऱ्या आणि त्यासाठी जीवघेणी स्पर्धा करणाऱ्या माणसांच्या जगाकडे आणि विश्वाच्या पसाऱ्याकडे पाहणाऱ्या तटस्थ प्रेक्षकालाच पायथागोरस **Lovers of Wisdom** म्हणतो.तेच खरे **Philosopher**. त्यांना जाणवणारे प्रज्ञान दैवी असते, असे पायथागोरस समजत असे.

अ) दैवी प्रज्ञान : पायथागोरसचे मत

पायथागोरसच्या मते हे विश्व सुव्यवस्थितपणे रचले गेले आहे.ती रचना समजणे खरे तर मानवी आकलना पलिकडे आहे.तरीही दृश्य विश्व आणि मानवी मन यांचे जे काही ज्ञान माणसाला होते, त्यावरून आपण विश्वाच्या रचनेचा अंदाज बांधू शकतो.हा अंदाज पाहता ही रचना करणारा ईश्वर हाच खरा प्रज्ञानी आहे, असे लक्षात येते.माणूस (आपण) प्रज्ञानी नाहीच.तो अशी रचना करू शकत नाही, असे पायथागोरस मानत असे.साहजिकच सोफिस्टांना प्रज्ञानी माणूस मानण्याचे कारण नाही, असे पायथागोरसचे मत होते.

विश्व ही ईश्वराची निर्मिती व रचना आहे,याचा अर्थ माणूसही ईश्वरी निर्मितीच आहे.ईश्वर, अग्नी,वायू,इत्यादी चार मूलतत्त्वे, वनस्पती आणि प्राणी यांनी मिळून हे विश्व बनले आहे. 'प्रज्ञान' हा केवळ ईश्वरी गुण असल्याने माणूस प्रज्ञानी असू शकत नाही. 'ईश्वरासह या विश्वातील अंतिम सत्ये भव्य असून त्यांची ज्ञानप्राप्ती करून घेणे अतिकठीण आहे.जवळपास ती शक्यच नाही.

ईश्वरच प्रज्ञानी असेल तर माणूस मुर्ख आहे काय ? तर नाही.³ ग्रीकांच्या मते माणूसही प्रज्ञानी आहे. पण माणसाच्या प्रज्ञानाचे स्वरूप ईश्वराच्या प्रज्ञानापेक्षा भिन्न आहे.

ब) मानवी प्रज्ञान: अज्ञानाची कबुली: सॉक्रेटीसचे मत

ते असे की माणूस जन्ममृत्युने बांधला गेलेला आहे.त्याच्या क्षमतांच्या तुलनेत त्याचे ईश्वराविषयीचे, विश्वाविषयीचे,विश्वातील अनेक गोष्टींविषयीचे ज्ञान मर्यादित आहे. त्यात जन्ममृत्युच्या अज्ञानाची भर तर आहेच आहे. म्हणजेच माणूस अनेक बाबतीत अज्ञानी आहे.पण हे त्याने कबूल केले पाहिजे.व्यवहारात आपण पाहतो की अनेक माणसे स्वतःला शहाणी समजतात, इतरांना अज्ञानी. पण मुळात माणसाचे ज्ञानच मर्यादित आहे.ते ओळखणे, हाच माणसाचे प्रज्ञान होय, अशी ग्रीकांची धारणा आहे.

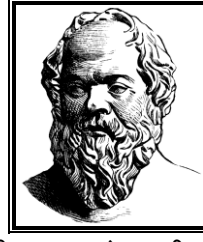
थोडक्यात ईश्वरी प्रज्ञानाचे ज्ञान होवू शकत नाही आणि स्वतःचे ज्ञान तर मर्यादितच आहे; मर्यादा म्हणजे अनेक बाबतीत अज्ञान असणे.तेव्हा स्वतःच्या अज्ञानाचे ज्ञान असणे हाच *मानवी प्रज्ञान* होय. आपली मर्यादा कबूल करण्याची माणसाची ही विनम्रताच तर त्याच्या 'प्रज्ञानी' असण्याचे प्रसादचिन्ह आहे.

पायथागोरसची ही भूमिकाच नंतर ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा मुगुटमणी सर्वश्रेष्ठ तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटीसची (इ.स.पू.469- 399) अधिकृत भूमिका बनली. म्हणूनच तर हा तत्त्वज्ञ स्वतःला नम्रपणे अज्ञानी समजतो. तो म्हणतो "*I do not think, that I know ; what I do not know*"⁴ मी असा विचार करीत नाही की, मला जे माहित नाही ते मला माहित आहे" याचा अर्थ असा की मला काहीही ज्ञान नाही आणि असलेच काही ज्ञान तर मला माझ्या अज्ञानाचे ज्ञान आहे" अशा स्पष्ट शब्दात अज्ञान कबूल करणारा सॉक्रेटीस हा जगातील शहाणा माणूस आहे. (आजही !)

³माणसाचे वैशिष्ट्य असे की हे अनंत ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी माणसाला ईश्वराने बुद्धिची देणगी दिलेली आहे.ती इतर प्राण्यांना दिलेली नाही.ईश्वर प्राण्यांपैकी मानवालाच आपले दिव्य ज्ञान देतो.कारण मानवाचे मूळ स्वरूप दिव्य आहे. हे दिव्य आत्मरूप जाणण्यानेच माणूस अमर बनू शकतो. माणसात या विश्वाचे परिपूर्ण प्रतिबिंब पडले असून माणूस हा अनंत विश्वाचे लघुरूप आहे.'जे पिंडी ते ब्रह्माण्डी ' ही त्याची धारणा होती. आणि हे आत्मरूप जाणण्याचा मार्ग म्हणजेच तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे होय. विश्वाचे स्वरूप जाणण्याचा मार्ग म्हणजे खगोलशास्त्राचा अभ्यास , संगीत, गणित आणि विज्ञानाची आराधना करणे होय, असे पायथागोरसचे मत होय .

⁴'एका प्रसिद्ध राजकारणी माणसाकडे सॉक्रेटीस गेला.त्यांची प्रश्नोत्तरे झाली त्यावेळी सॉक्रेटीसने जो विचार केला तो असा" या माणसापेक्षा मी शहाणा आहे.कदाचित असे असेल की जाणण्यासारखे काही आम्ही दोघेही जाणत नसूच, पण त्याला असे वाटते की त्याला काहीतरी माहित आहे पण वास्तवात त्याला माहित नाही. (आता,) मला (तर) हे ही मला माहित नाही की मला माहित आहे की नाही. या संदर्भात या मर्यादेपर्यंतच त्याच्यापेक्षा मी शहाणा आहे. मी शहाणा आहे, मी असा विचार करीत नाही. (फक्त) मी असे म्हणत आहे की मला जे माहित नाही ते (मात्र) मला माहित आहे " (म्हणजेच मला काय माहित नाही, ते मला माहित आहे) अॅपॉलॉजी 21e

सॉक्रेटीस (इ.स.पू. 469- 399)
ग्रीक तत्त्वज्ञानाचा मुगुटमणी
सर्वश्रेष्ठ तत्त्ववेत्ता

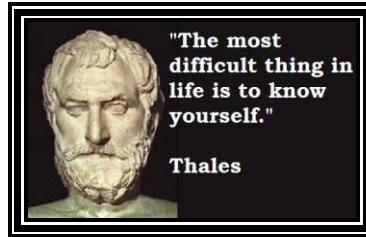
वेगळ्या भाषेत सांगावयाचे तर ग्रीकांचे म्हणणे असे की माणसाकडे त्याची स्वतःची बुद्धि आहे. तो ती पूर्णपणे पणाला लावतो आणि ज्ञानप्राप्ती करुन घेतो. मात्र त्याच्या पहिल्या ज्ञानाचा विषय त्याचे अज्ञान हाच असला पाहिजे. एकदा स्वतःचे अज्ञान त्याला कबूल झाले की मग तो ज्ञानाच्या शोधार्थ निघेल. या प्रवासात ज्ञानदेवीची याचना करुन जे काही त्याच्या भिक्षापात्रात पडते त्यातून तयार होते ती त्याची 'स्वतःच्या शहाणपणाची' च गोष्ट.

मानवी शहाणपणाची ही गोष्ट त्याने स्वतःच्या विवेकबुद्धिने उत्स्फूर्तपणे आणि सत्यप्राप्तीसाठी जाणता-अजाणता केलेली धडपड आहे. त्याची विवेकशक्ति ईश्वरी नसून नैसर्गिक आविष्कार आहे. आपल्या बुद्धिला अपार कष्ट करायला लावण्यात माणसाने माणूस म्हणून वेगळा मानवी शहाणपणाच सिध्द केला आहे. याच अर्थाने तत्त्वज्ञान ही त्याची ज्ञानयात्रा व जीवनयात्रा आहे. माणसाचा शहाणपणा सत्याच्या शोधासाठी आहे. सत्य हेच माणसाचे अंतिम ध्येय असले पाहिजे, सत्यासाठी माणसाने प्राणाची बाजीही लावण्यास तयार असले पाहिजे, हा त्यांचा आग्रह आहे.

थोडक्यात, --

अ) ग्रीकांच्या मते प्रज्ञान (Wisdom) हा केवळ ईश्वराचाच गुण असतो. या विश्वाचा निर्मिक, सर्वज्ञ, सर्व शक्तिमान, विश्वाचा चक्रवर्ती इत्यादी स्वरूपाचे असण्यातच परमेश्वराचे प्रज्ञान दडलेले आहे. हे असे उदात्त स्वरूप हाच ईश्वराचे 'प्रज्ञान' (Wisdom) आहे. 'प्रज्ञान' हा दैवी गुण असल्याचे भान ज्यांना येते ती माणसे म्हणूनच अतिशय सावध भूमिका घेतात. ती माणसे स्वतःला 'प्रज्ञानी माणसे' (Wise men) समजत नाहीत तर केवळ प्रज्ञानाचे प्रेमिक' (The Lover of Wisdom = Philosopher) म्हणवून घेतात. या अर्थाने ग्रीक परंपरेत इतिहासकार ज्याला Philosopher समजतात तो पहिला ग्रीक विचारवंत म्हणजे, - थेलीझ Thales (इ.स.पू. 625 ते 647)

थेलीझ Thales
(इ.स.पू. ६४०-५४६)

ब) माणूसही प्रज्ञानी आहे. अर्थात त्याचे स्वरूप वेगळे आहे. प्राण्याकडे प्रज्ञान असू शकत नाही 'प्रज्ञान' हे मानवी व्यक्तीकडेच असणारे वैशिष्ट्य आहे. पण म्हणून माणसात सुध्दा प्रत्येक व्यक्ती प्रज्ञानी असेल असे नाही. काहीजणच प्रज्ञानी असतात. बहुतेकजण स्पर्धेत उतरलेले असतात. या काटेकोर अर्थाने असे म्हणता येईल की 'मानवी प्रज्ञान म्हणजे सारासार विवेक, सारासार विचार, तारतम्य, commonsense' होय. त्यात न्याय, प्रेम, करुणा, ज्ञान सहिष्णुता, वैचारिक उदारता अशा सदगुणांचा प्रज्ञानात समावेश असतो.

(2) तत्त्वज्ञान म्हणजे विश्वाचे एकत्रित अवलोकन होय.

हे विश्व अनेक वस्तू, पदार्थ, घटना, प्राणी आणि व्यक्ति या विविध घटकांनी बनलेले आहे. हे घटक विश्वात केवळ टाकलेले नाहीत. त्यांच्यात काहीतरी कार्यकारणसंबंध आहे, नाते आहे. प्राणी चेतनामय आहेत तर वस्तू, घटना जड आहेत. अंतिम सत्य किंवा कारण जर एकच असेल तर असे परस्परविरुद्ध गोष्टी निर्माण कशा झाल्या? त्यांच्यात सुसंगती कशी शोधावी? मग विश्व चैतन्यमय आहे की जड आहे? असा प्रश्न पडतो.

शिवाय ज्या विविध गोष्टी आजूबाजूला दिसतात त्यांच्यात काही संबंध आहेत, हे खरेच. पण हे संबंध आंतरिक आहेत की बाह्य? दोन वस्तूंमधील संबंध आणि दोन व्यक्तिमधील संबंध एकच असतो की भिन्नभिन्न? उष्णता आणि मेण यांचा

संबंध वितळणे असा दिसतो. पण अहमदनगर ते मुंबई व्हाया नासिक हा कसला संबंध आहे? व्यक्तिमधील प्रेम या संबंधाचे स्वरूप काय ? ते देशप्रेमासारखे , मानवप्रेमासारखेच असते का ?

कारण नावाचे तत्त्व खरेच असते का ? की एकामेकामागे काही घटना घडत असतात एवढेच ? सूर्य मावळणे हे सूर्य उगवण्याचे कारण आहे का ? की कारण ही आपली व्यक्तिगत भावना आहे ? अशा विविध प्रकारच्या परस्परविरोधी गोष्टीं कडे व्यापक दृष्टिकोनातून पाहणे , त्यांचे अवलोकन करणे हेच तत्त्वज्ञान होय.

२. तत्त्वज्ञानाच्या शाखा (पाश्चात्य)

आपण गणित, इतिहास, जीवशास्त्र, अर्थशास्त्र, हिंदी, संस्कृत, उर्दू, इंजिनिअरींग, पेंटिंग, चित्रकला इत्यादी विविध विषयाचा अभ्यास करतो. प्रत्येक विषयाचा एक स्वतंत्र अभ्यास विषय असतो. अर्थशास्त्र समाजातील आर्थिक रचनांचा व घडामोडींचा अभ्यास करते. भौतिकशास्त्र, भौतिक नियम शोधते तसा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास विषय कोणता ?

तत्त्वज्ञान कशाचा विचार करते? कशाचे चिंतन करते? त्या चिंतनाचे स्वरूप काय? तर कोणत्याही विषयाचे मूलभूत विचार म्हणजे तत्त्वज्ञान असे म्हणता येते. एका दृष्टिने असे म्हणता येईल की तत्त्वज्ञानाला विषयाचे बंधन नसते. कोणत्याही विषयाचे मुळापासून चिंतन करणे, त्याची सखोल चिकीत्सा करणे, त्या विषयाच्या सर्वसामान्य स्वरूपाचे चिंतन करणे म्हणजे त्या विषयाचे तत्त्वज्ञान असे म्हणता येईल.

गेल्या काही शतकांमध्ये तत्त्वज्ञानाने जे चिंतन केले त्याचे वर्गीकरण केले तर हे चिंतन मुख्यतः चार विषयविश्वांचे आहे. त्यानुसार तत्त्वज्ञानाच्या शाखाही तयार झाल्या आहेत. हे विषय आणि या शाखा पुढीलप्रमाणे :

अनुक्रम	तत्त्वज्ञानाच्या शाखा	तत्त्वज्ञानाचे विषय
01	1. तर्कशास्त्र (Logic)	विचारांचे नियम
02	2. ज्ञानशास्त्र (Epistemology)	ज्ञानाचे स्वरूप व निकष
03	3. सत्ताशास्त्र (Metaphysics)	दृश्य विश्व, विश्वातील पदार्थ व विश्वाबाहेरील तत्त्वे - परतत्त्वे
04	4. नीतिशास्त्र (Ethics) 5. सौंदर्यशास्त्र (Aesthetics)	मूल्ये